

Het oog van de meester

Voor mijn collega's, vrienden en kennissen
En natuurlijk voor David en Monica

Erik Fokke

Het oog van de meester

Essays over kunst en geneeskunde

De Tijdstroom, Utrecht

© DeTijdstroom uitgeverij, 2018.
De auteursrechten berusten bij de auteur.

Het schilderij op het omslag, *Mapping the World* (70 x 50 cm, 2007), is van de Haagse kunstenaar Bas Sebus en gebaseerd op *Allegorie op de schilderkunst* van Johannes Vermeer uit 1667.

Uitgegeven door DeTijdstroom uitgeverij BV, Postbus 775,
3500 AT Utrecht.

E-mail: info@tijdstroom.nl

Internet: www.tijdstroom.nl

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich gaarne aanbevolen.

Waar dit mogelijk was, is aan auteursrechtelijke verplichtingen voldaan. Wij verzoeken eenieder die meent aanspraken te kunnen ontleen aan in dit boek opgenomen teksten en afbeeldingen, zich in verbinding te stellen met de uitgever.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorrecht, Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp.

Voor het overnemen van gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

ISBN 978 90 5898 211 7
NUR 870

Inhoud

Inleiding	9
1 Bijzondere vermogens	13
1 Gevangen in het heden <i>Over het geheugen als de lijm van ons innerlijk leven</i>	15
2 De verdwenen hand die een leven redde <i>Over de sensaties van niet-bestaande lichaamsdelen</i>	27
3 Stemmen van gene zijde <i>Over spiritisme en bijna-doodervaringen</i>	41
4 Taal maakt de mens <i>François Truffaut en het wonder van de culturelijke geboorte</i>	59
5 Een opnieuw vloeiende dichtader <i>William Butler Yeats en het verlangen naar de eeuwige jeugd</i>	75
6 Waarom Mozart fuga's ging schrijven <i>De bijzondere invloed van een Nederlandse baron</i>	83
2 Getroffen door ziekte	99
7 Een rode pruik voor Olga <i>Omgaan met verlies in Turks fruit</i>	101
8 Nietsontziende zelfkritiek <i>Angst en zelfhaat bij een polio-epidemie</i>	113
9 In de schaduw van Stalin <i>Over de dood van Sergei Prokofiev</i>	125

10	De schrijfmachine als strohalm <i>Hoe een hersenbloeding van schaker Hein Donner een schrijver maakte</i>	131
11	De opname van Robert Schumann <i>Over een diagnostische controverse</i>	151
12	De tragische verpleegkundige <i>Morele dubbelhartigheid in het Tuskegeesyfilisexperiment</i>	157
3	Tussen gebrek en kracht	171
13	Handen als kolenschoppen <i>Het fenomenale bereik van Sergei Rachmaninoff</i>	173
14	Het oog van de meester <i>Over de staar van Claude Monet</i>	177
15	'Ik ben God!' <i>Alexander Scriabine en de voor- en nadelen van megalomanie</i>	187
16	'Een beetje meer blauw graag' <i>Over de wonderlijke vermenging van muziek en kleuren</i>	199
	Bronnen en verwijzingen	207
	Verantwoording	219
	Woord van dank	223
	Zakenregister	225
	Namenregister	229

Inleiding

Wat hebben, zo kan de geïnteresseerde lezer van dit boek zich afvragen, de hier gebundelde essays over raakvlakken tussen kunst en geneeskunde met elkaar gemeen? Hoe divers ze ook eruit mogen zien, een rode draad is er mijns inziens wel. In driekwart van de essays speelt het brein een hoofdrol. Dat kan een brein zijn met uitzonderlijke vermogens, zoals bij kunstenaars met synesthesie of bij mensen met een wonderlijke hersenaandoening. Het kan ook gaan om een uitzonderlijk creatief brein zoals dat van Mozart.

Een andere rode draad is hoe lichamelijke aandoeningen kunst en kunstuitingen hebben beïnvloed, zoals het geval is bij de handen van Sergei Rachmaninoff en zijn beroemd geworden pianoconcerten. Andere voorbeelden zijn de oogaandoening van Claude Monet die in de schilderijen uit zijn Giverny-periode is terug te vinden, en hoe de narcistische en megalomane ideeën van Alexander Scriabine zijn composities steeds meer doordesemden.

Het boek begint met een essay over de werking van het geheugen en hoe een goed functionerend geheugen de lijm is van ons innerlijk leven. De aanleiding voor dit essay was de spannende en met kennis van zaken gemaakte film *Memento* van Christopher Nolan. De film inspireerde mij om medisch-wetenschappelijke literatuur over het geheugen en het brein naast de verhaallijn van *Memento* te leggen.

Ook in de volgende essays speelt het brein een belangrijke rol. De Russische schrijver Varlam Sjalamov vertelt in het boek *Kolyma*, dat handelt over zijn onvrijwillige verblijf in Siberië, het verhaal van een man die zijn hand bij een explosie verloor en hoe dit kon gebeuren. Gebaseerd op dit verhaal wordt in 'De verdwenen hand die een leven redde' belicht hoe het mogelijk is dat een mens een ontbrekend lichaamsdeel blijft voelen en er pijn aan kan hebben. Tevens komt aan de orde hoe zulke pijn aan een niet-bestaand lichaamsdeel kan worden geheeld door gebruik te maken van moderne spiegeltherapie, die is gebaseerd op het principe van de visuele feedback.

Het essay 'Stemmen van gene zijde' schreef ik samen met Koos Neuvel en gaat over bijna-doodervaringen en over de sensatie uit het eigen lichaam te treden. Voor veel patiënten blijkt een dergelijke ervaring een schokkende gebeurtenis te zijn. Dokters die met dit verschijnsel in aanraking komen, moeten ermee bekend zijn om er goed mee om te kunnen gaan. Daarnaast gaat 'Stemmen van gene zijde' in op de felle strijd die er bestaat rondom bijna-doodervaringen en uittredingen. Indien kan worden aangetoond dat uittredingen 'echt' bestaan, levert dat dan niet het doorslaggevende bewijs dat het leven niet ophoudt met de dood? Nieuwe wetenschappelijke bevindingen kunnen op dit punt scherprechter zijn.

Voor artsen die dagelijks met patiënten omgaan, zijn communicatieve vaardigheden essentieel. Niet iedereen is even taalvaardig. De Franse cineast François Truffaut onderzocht hoe het zit met *nurture* en *nature* bij de taalontwikkeling en maakte er een speelfilm over. Deze film lag aan de basis van het essay 'Taal maakt de mens'.

Simone de Beauvoir beschrijft in haar roman *Alle mensen zijn sterfelijk* het leven van een edelman die eeuwig jong blijft, terwijl iedereen om hem heen verouderd en sterft. Dat blijkt onvermoede consequenties te hebben, die diepe indruk op mij maakten toen ik het boek veertig jaar geleden voor het eerst las. Een vergelijkbare indruk

liet de levensgeschiedenis van de Ierse dichter William Butler Yeats bij mij achter. Het essay 'Een opnieuw vloeiende dichtader' belicht de obsessie van Yeats met eeuwige jeugd, en wat veerkracht en een andere blikrichting in dat geval kunnen opleveren.

De film *Amadeus* van Milos Forman is een van de mooiste muziekfilms die ik ken. In zijn korte leven heeft Mozart onwaarschijnlijk veel sublieme muziek gecomponeerd. In zijn buurt lijkt alles verder bleek, saai en middelmatig. Vijftien jaar geleden ontdekte ik dat een Nederlandse baron van groot belang is geweest voor de muzikale ontwikkeling van Mozart. Dit verhaal, vol opmerkelijke toevalligheden, waarin ook de geneeskunde een schakel is, besluit het eerste deel van het boek.

In alle essays in deel 2 spelen een ziekte en de mensen die erdoor werden getroffen een rol. Het kan gaan om ziekte in fictie of om een ziekte die zich werkelijk heeft voorgedaan en mooie kunst heeft opgeleverd of juist niet.

De roman *Nemesis* van de Amerikaanse schrijver Philip Roth is het uitgangspunt voor het essay 'Nietsontziende zelfkritiek'. In deze roman richt ziekte onnodig maar onontkoombaar een gymleraar te gronde, terwijl in 'De schrijfmachine als strohalm' naar voren komt dat schaakgrootmeester Hein Donner na een hersenbloeding juist over een ongelooflijke veerkracht bleek te beschikken.

Evenals Donner was Sergei Prokofiev een verstokte roker. En net als Donner bleef ook Prokofiev tot het laatst toe uiterst creatief, terwijl er om hem heen druk werd gespeculeerd waar zijn bloedneuzen en zijn hoofdpijn- en duizeligheidsaanvallen toch vandaan kwamen. Intrigerend is dat deze hele geschiedenis zich afspeelde 'in de schaduw van Stalin'.

Jan Wolkers schreef met *Turks fruit* een van de meest gelezen boeken in het Nederlandse taalgebied en de door Paul Verhoeven geregisseerde filmversie van *Turks fruit* trok zelfs meer dan 3,5 miljoen bezoekers. Wie zou ooit denken dat een zwaar beladen onderwerp als kanker zo'n

breed publiek kan bereiken en zo'n ongeëvenaard succes kan opleveren? Wolkers maakte kanker bespreekbaar en meer dan dat. Uiteindelijk blijkt, anders dan vaak wordt gedacht, *Turks fruit* vooral over rouwverwerking te gaan, iets waar bijna alle hulpverleners beroepsmatig veelvuldig mee te maken krijgen.

In de laatste twee essays van deel 2 speelt syfilis een belangrijke rol. Syfilis was in de negentiende eeuw een beruchte geslachtsziekte die kon leiden tot ernstige complicaties. Veel vooraanstaande kunstenaars zijn eraan overleden. Tot het begin van de twintigste eeuw waren werkzame antibiotica niet voorhanden. In Nederland is syfilis zeldzaam geworden, maar de diagnose wordt juist om die reden door artsen weleens over het hoofd gezien. Dat is akelig voor patiënten omdat syfilis in de vroege stadia heel goed te behandelen is met antibiotica. Hoewel de negentiende-eeuwse componist Robert Schumann zijn artsen de diagnose syfilis op een presenteerblaadje overhandigde, zou hij eraan overlijden. Artsen dachten dat Schumann manisch-depressief was. De opname van Robert Schumann in een inrichting in Enderich bij Bonn leidde tot een diagnostische controverse die tot op de dag van vandaag voortduurt.

In 1932 startten de gezondheidsautoriteiten in het Amerikaanse plaatsje Tuskegee in de staat Alabama een onderzoek naar de gevolgen van onbehandelde syfilis onder vierhonderd arme, zwarte Amerikanen. De proefpersonen waren niet op de hoogte van het onderzoek. De besmette mannen kregen geen werkzame geneesmiddelen en hen werd ook niet verteld dat ze besmettelijk waren, met alle gevolgen van dien. Het onderzoek liep door tot 1972. Het schandaal en de ontwrichting die dit onderzoek veroorzaakte, zijn in Nederland nauwelijks bekend. Tot in de jaren negentig zou er onder de zwarte bevolking in de Verenigde Staten een enorm wantrouwen blijven heersen jegens gezondheidsautoriteiten. Ook de introductie van strengere medisch-ethische regels rondom medisch on-

derzoek kon dat niet zomaar wegnemen. De gevolgen van racisme zitten diep. In de jaren tachtig en negentig verschenen er diverse non-fictieboeken, een goed geschreven toneelstuk van de New Yorkse arts David Feldshuh en een speelfilm over het Tuskegee-syfilisexperiment. Ze vormden de basis voor mijn essay.

In Primo Levi's boek *Is dit een mens*, dat gaat over zijn verblijf in het vernietigingskamp Auschwitz, concludeert de Italiaanse schrijver dat menselijkheid vooral gekenmerkt wordt door creativiteit; bij de afwezigheid van creativiteit en bij het overheersen van starheid en routine moet je als mens bijzonder op je tellen passen. Een andere opvatting stelt juist dat creativiteit geen algemeen kenmerkende eigenschap is van mensen, maar een vorm van 'genialiteit' die alleen voorkomt bij uitzonderlijke en een beetje gekke mensen. In deze discussie worden lichamelijke eigenschappen of opmerkelijke omstandigheden, anders dan een bijzonder stel hersenen, als bron van creativiteit veel minder serieus genomen. Toch bestaan daar verschillende opmerkelijke voorbeelden van, waarvan er een viertal in deel 3 aan bod komt.

Het essay 'Handen als kolenschoppen' gaat het over het grote bereik van Sergei Rachmaninoff achter de piano en de invloed die dat heeft gehad op zijn pianoconcerten en sommige van zijn andere composities. Mogelijk had dat grote bereik te maken met een aandoening waar Rachmaninoff aan leed. Ziekte leidt soms tot een eigenschap die een creatief voordeel oplevert.

Iets overeenkomstigs geldt voor de oogziekte waar de schilder Claude Monet aan leed. 'Het oog van de meester' gaat over deze aandoening, die soms lastig was, maar hem niet deed stoppen met schilderen. Ondanks zijn oogproblemen besloot Monet door te gaan. In de musea die Monets werk bezitten, genieten elk jaar weer miljoenen mensen van het resultaat.

Narcisme en megalomanie hebben in het dagelijkse taalgebruik een negatieve klank, en in de psychiatrie gelden

ze als aandoeningen. In de kunst brengen ze soms echter iets bijzonders voort. Het essay 'Ik ben God!' schildert een portret van de Russische componist Alexander Scriabine en zijn bijzondere composities.

Synesthesie is ook een aandoening die een creatief voordeel kan opleveren. Het gaat bij synesthesie om de verwisseling of de vermenging van zintuiglijke indrukken. Synesthesie komt veel voor onder kunstenaars. In het essay 'Een beetje meer blauw graag' wordt aandacht besteed aan synesthesie, maar ook aan de zogenoemde pseudosynestheten, waartoe Alexander Scriabine wordt gerekend.

Na deze eerste, korte kennismaking met de essays nodig ik u uit voor een diepgaandere ontmoeting. Alle essays zijn onafhankelijk van elkaar te lezen, maar het eerste essay is een goed begin.